

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze

Ústav české literatury a komparatistiky

Oponentský posudek disertační práce Mgr. Iwony Matuszkiewicz

Aspekty krajiny v polské a české literatuře 20. století: Stanisław Vincenz jako středoevropský spisovatel a česká literatura meziválečného období

Disertační práce Mgr. Iwony Matuszkiewicz sleduje, jak je patrné již z jejího názvu, několik cílů – analýzu „aspektů“ krajiny v polské a české literatuře 20. století a představení tvorby polského básníka, esejisty a filosofa Stanisława Vincenze coby středoevropského spisovatele s přihlédnutím k dílu některých autorů české meziválečné literatury (Josef Váchal, Jaroslav Durych, Jiří Langer, Ivan Olbracht). Ne všechny cíle se ale autorce, podle mého názoru, podařily naplnit stejně přesvědčivě. Vincenzově tvorbě se skutečně doposud v českém badatelském i kritickém kontextu nedostalo pozornosti, kterou si zaslouží. V českém překladu máme zatím k dispozici pouze jeho *Dialogy se Sověty* (ISE, 2002) a dvě části huculské tetralogie *Na vysoké polonině* (Malvern, 2021). Právě její reflexe tvoří jádro předkládané disertační práce a slibované „aspekty krajiny“ vycházejí především z analýzy obrazů prostoru a krajiny ve Vincenzově huculské tetralogii. Autorka se v práci pokouší rekonstruovat Vincenzova „filosofická východiska chápání krajiny“, uchopit jeho „univerzalismus, zakotvený v reálné krajině Východních Karpat“ a „znakové“, „mytické“ a „filosofické“ pojetí krajiny a také dokázat a ukázat, v čem a jak přesahuje jeho tvorba od regionálního bardství k širšímu, středoevropskému kontextu. Pokud se týče představení možných kontextů Vincenzovy tvorby a naznačení možné spřízněnosti s dílem některých autorů české literatury, tak se směřování práce jistě podařilo naplnit, ohledně její metodologické, terminologické a teoretické roviny bych ale měla několik výhrad a otázek.

1) Kontexty a koncepty střední Evropy

Autorka předestírá několik konceptů střední Evropy, a přestože lze souhlasit s tím, že „pojem střední Evropa není jednoznačný“ (s.17), - anebo právě proto -, bych očekávala, že bude v práci vymezován pečlivěji a kritičtěji. Poté, co autorka některé koncepty bez zásadnější kritické analýzy či komparace představí, konstatuje, že „pojmem střední Evropa myslíme pojetí, podle něhož se za tuto část Evropy považuje území někdejšího Rakousko-Uherska, tudíž včetně Haliče, jíž byly Východní Karpaty součástí. Shoduje se rovněž s širokou evropskou perspektivou, v jaké Vincenz vyrůstal, žil a tvořil.“ (s.12) Je toto geografické vymezení dostatečné?

Podobně u kontextualizace české literatury: „Vzhledem ke specifické poloze malé země nad Vltavou se zdá, že nejvíce „střední“ ze všech evropských literatur je literatura česká, mezi jejímiž představiteli nacházíme mnoho významných teoretiků této myšlenky, jíž bychom zde

chtěli použít k vytyčení nového komparatistického rámce pro Vincenzovu tvorbu (představovanou dosud především v perspektivě literatury ukrajinské a maďarské).“ (s.18) Přičemž „významné české teoretiky“ zastupují publicistické eseje Milana Kundery, Josefa Kroutvora, Jiřího Gruši či Martina C. Putny. Problematické není ani tak to, že by tyto autoři nenabízeli ucelený teoretický koncept středoevropské literatury či identity, jejich hlas jistě klíčovým způsobem úvahy o pojmu střední Evropy formoval, ale že s nimi autorka nepracuje nijak kriticky. Už jen perspektiva Milana Kundery má řadu polemických komentářů. Nemíří například Kroutvorovy charakteristiky spíše k pozici české literatury než ke specifickým středoevropského kontextu? Namátkově např. na s. 20 komentuje autorka jeho *Potíže s dějinami*: „Zmiňuje trvalé morální rozpolcení českého intelektuála mezi haškovské a kafkovské paradigma („Josef K. alespoň hledá, ale Švejk jenom přežívá, je, aby byl“)“. Opravdu dochází v české literatuře k takovému morálnímu dilematu? A platí vůbec tyto kafkovské a haškovské charakteristiky? Utvářejí (a jak) onu „melancholickou grotesku, ideální literární formu středoevropské literatury“? (s.20) Chápu, že vzhledem k materiálovému i tematickému východisku práce představuje autorka především polonistické a bohemistické přístupy, ale čekala bych jednak větší důraz na jejich analýzu, jednak hledání konceptů, které by mohly být užitečné právě vzhledem k regionu, který autorku zajímá. Při namátkovém představování dílčích esejí o střední Evropě se pak totiž může zdát, že tu chybí některé podstatné hlasy – např. Václav Bělohradský nebo Maria Janion.

V poslední době někteří středoevropští esejisté (a esejistky) mají tendenci právě v souvislosti s „karpatským“ regionem aplikovat různé postkoloniální koncepty. Osobně sice nejsem přesvědčená o tom, že je tato aplikace vždycky smysluplná a funkční, ale zrovna v pasážích, které se věnují české prvorepublikové reprezentaci Zakarpatí (Olbracht, Durych) a hledání „orientu za Košicemi“ by mohlo být užitečné se pokusit tuto perspektivu rozvinout. A rozhodně bych zvažila využití konceptu sebekolonizace a sebekolonizačních metafor (např. Alexander Kiosseov, Maria Todorova), i kdyby měl být posléze odmítnut jako nefunkční.

Na s. 22 autorka konstatuje, že v „kontextu Vincenzovy tvorby vnímáme střední Evropu v každém případě jako kulturní pojem chápáný zejména ve smyslu hledání mýtu mnohonárodního teritoriálního společenství, nesoucího znaky utopie.“ V tomto kontextu by se hodilo zase připomenout práce některých kulturních historiků a teoretiků kultury, např. Andersonovy *Představy společenství*. Podstatě středoevropského utopismu se věnují i někteří autoři v Trávníčkově antologii *V kleštích dějin*, z níž autorka zásadním způsobem vychází.

2) “Aspekty” krajiny

I co se týče přímo tématu krajiny nabízejí se různé koncepty středoevropanství (namátkou třeba magrisovské mikrokosmy). Autorka si vybírá především koncept „malých vlastí“. A pracuje s ním funkčně a inspirativně. Překvapuje mě však, že nijak nekommentuje (byť odmítavě) v polonistice produktivní téma literatury Kresů. Je tedy podstatnější, že se jedná o krajinu horskou nebo „pomezí“?

Intenzivnější promýšlení by si zasloužily podněty z textu Simona Schamy. V kapitole *Krajina jako pozadí dějin* autorka parafrázuje „Krajina, která se skládá z výtvorů představivosti

projektovaných na jednotlivé přírodní prvky: strom, řeku, kámen atp., je podle Schamy projevem spíše kultury než přírody, a to do takové míry, do jaké představy, mýty a vize zasazené do konkrétního místa generují reálnější metafory, než je skutečnost, ze které se vyvozují. Tím se stávají nerozdílnou částí scenerie.“ (s.127) Nemělo by tedy smysl analyzovat právě metafory, které se podílejí na ideologizaci krajiny, jejíž instrumentem se stávají mýty?

3) Mýtus a folklór

Pojem mýtu autorka používá též dost rozkolísaně. Samozřejmě, že je-li badatelským účelem uchopit Vincenzovou specifickou huculskou mytologii, mytické obrazy krajiny, lze očekávat, že v průběhu čtení budeme sledovat proces hledání možných významů tohoto pojmu. Ale právě proto by součástí teoreticko-metodologické roviny práce měla být jasně usazená terminologie. Někdy pojem mýtu odkazuje k folkloru, někdy k mystifikaci (ve smyslu vytváření nových metafor), někdy je jakýmsi lexikálním zastřešením – tam, kde se mluví o živlech, míze, půdě, atd, je vždy jakýsi mýtus...Pomohlo by, pokud by k poměrně vágní charakteristice mýtu na základě Ernsta Cassirera¹ přibyla ještě nějaká kulturně-antropologická (např. Lévi-Strauss) nebo literárně-teoretická (např. Northrop Frye), z níž by bylo patrné, že mýtus není jen kategorie filosofická, ale rovněž literární a projevuje se výrazně v narativní struktuře díla.

V doslovu k Meletinského *Poetice mýtu* používá literární teoretička Daniela Hodrová v souvislosti s autorským mýtem didakticky účinnou metaforu skeletu a tkáň. V moderním románu se podle této dichotomie vyskytuje mýtus jednak coby „vnější“ skelet (motivy, témata, kompozice), jednak jako tkáň – tzn. vnitřní, narativní struktura textu, například tím, že vypravěč různými prostředky simuluje původní oralitu mýtu. Ještě triviálněji – nejde jen o to, co se říká a k čemu se odkazuje (skelet), ale také (a podle mého především), jak se to říká (tkáň). V autorčině analýze Vincenzovy huculské mytologie naprosto převažuje zřetel k mytickému skeletu (obdobně u Durycha, Váchala, Olbrachta, Klostermanna).

Co autorka například míní „lidovou stylizací“? Jedná se o nějakou formu orality?

„Lidovou stylizací, kterou používá i ve vypravěčské vrstvě, však Vincenz směřuje k vyjádření univerzálního poselství přesahujícího orální kulturu Huculů.“ (s.36)

Ostatně podobně by se mělo zacházet i s chasidskou tradicí. Obzvlášť chceme-li zasadit jednotlivé autory do tzv. středoevropské tradice, pak nestačí pouze osvětlit myšlenková východiska chasidismu a označit jej za „lidovou moudrost“ (s.178), ale analyzovat povahu chasidského vyprávění. Například jeho fragmentárnost a naprosto specifická povaha anekdotičnosti (paradox, dialogická struktura) je určitě jedním ze zdrojů zmiňované středoevropské „melancholické grotesky“.

¹ Cassirer na jedné straně „považuje mýtus za primitivnější formu myšlení, která by jednou měla být nahrazena vědeckým myšlením“, na druhé za „specifický obraz světa jako celku“ (s.45). Není v tom jistý rozpor?

V Kroutvorově charakteristice Langerových *Devíti bran*, kterou autorka cituje, zaznívá např., že chasidská legenda „se řídí vlastní logikou“, „že historika přechází do anekdoty“. Co je tedy podstatou této chasidské logiky? A jak souvisí s anekdotickým vyprávěním? Proč v chasidském vyprávění hraje tak zásadní roli komika a smích? Souvisí to i s obrazy krajiny? A má v sobě tuto anekdotickou povahu i ono zázračno, které autorka spojuje se střeoevropským magickým realismem (s.183)?

4) Sémiotika a metodologické vymezení práce

Podobně neurčité a spíše intuitivní se mi jeví vymezení metodologie práce. Tou má být, jestli tomu správně rozumím, sémiotické čtení krajiny. Umělecké dílo se podle autorky „stává transkripcí »světového písma«; zpřístupněním výsledků jeho přečtení jiným, odhalení jeho tajemného obsahu – jako by jakousi kritickou edicí runového textu, při níž nebyly rozluštěny pouze jednotlivé znaky, ale byl přečten i jejich obsah.“ (s.27) To vypadá, jako by proces sémiozy byl nějakou mystickou či esoterickou transsubstanciací. U Vincenze, Váchala, Durycha či Langerera hraje jistě náboženská zkušenost, mystika a spiritualita stěžejní roli, ale není příliš zřejmé, proč se autorka od „světového písma“ a jeho poněkud lyrické reflexe dostane k v zásadě encyklopedickému výkladu definice a teorie znaku – od Augustina, přes Pierce a Saussura k Jakobsonovi a Ecovi. Působí to spíš jako zápisky z přednášky úvod do obecné lingvistiky. Stejně tak nerozumím tomu, co znamená „filosofická reflexe nad znakem“ (s.29) O kus dál se pak dočteme, že „postmoderní perspektiva nás staví do epochy přesycení znaky a významy“, aniž se ale postmoderní koncept nějak blíže představuje a vlastně není ani zřejmé, proč by nás v tomto okamžiku měl zajímat postmoderní diskurs.

5) Filosofické koncepty

Určitou nekonzistenci spatřuji i ve volbě filosofických konceptů. Autorka konstatuje, že „Vincenz v *Na vysoké polonině* operuje s prostorovými kategoriemi zapůjčenými z různých filozofických, náboženských a literárních tradic. Takto např. v jeho chápání mýtu sehrála zásadní roli Božská komedie. V jednom z esejů Vincenz přisuzuje Dantemu průkopnické myšlení o mýtu jako výrazu kolektivního vědomí.“ (s.49) V rámci disertační práce by asi efektivnější strategií mělo být pokusit se tuto různost roztřídit, hierarchizovat, než se pokoušet nalézt a shrnout všechny možné podněty. „Světové písmo“ přivede autorku ke středověké symbolice knihy (Curtius), pak se objeví Dante, holistická pedagogika Jana Amose Komenského....

Systematičtěji (a tudíž podle mého názoru také více funkčně a srozumitelně) se autorka pokouší prokázat, „že pokus naplnit prostorové vztahy smyslem staví Vincenzovo dílo do pozice dialogu s dědictvím minulosti, tím i s koncepty západní filozofie dvacátého století.“ (s.50) Produktivní se ukázala především fenomenologická východiska (Gaston Bachelard, Martin Heidegger, Christian Norberg-Schulz). I když i zde bych čekala nějakou hlubší reflexi a komparaci, nejen aplikaci jejich přístupů. Jak například souvisí heideggerovské „básnické bydlení“ s mytizací prostoru? Dá se Norberg-Schulzův koncept *genia loci* vztáhnout k fenoménu "malých vlastí"?

Podobně jako v kapitolách věnovaných sémiotice se zde objeví postmoderní reflexe, konkrétně „reflexe o nomadickém nebo rhizomatickém prostoru vyznačujícím se ztrátou hloubky a povrchností.“ (s.83). Předpokládám, že se naráží (aniž se odkazuje) na Deleuze, ale jeho koncept se nijak dál nerozvíjí, ani nekomentuje.

6) Zapojení kontextu české literatury

Zasazení Vincenzovy tvorby do kontextu české literatury patří jistě k originálním a inspirativním aspektům předkládané disertační práce. Přičemž autorka srovnává jednak literární reprezentaci téhož regionu (Huculsko, Zakarpátí – Olbracht, Langer, Durych), jednak nabízí komparaci typologicky podobných literárních krajin (Huculsko a Šumava – Váchal, Klostermann, Stifter). Jistě platí, že v textech vybraných autorů „krajina hraje ve ztvárnění světa představeného v dílech zmíněných autorů přední roli“ (s.11) a jedná se také shodně o krajinu horskou a pomezní. Z perspektivy českých autorů se však jedná, myslím, o různé (a to podstatně) typy „jinakosti“, „cizosti“, „exotismu“ a jejich případné „přivlastnění“.

Spojuje je tedy primárně koncept romantického posvátna? Idealizující snaha po stírání antagonismů (čímž autorka na základě četby Jana Wolského propojuje Vincenze a Stiftera) a utopismus?

Do jaké míry analyzované obrazy šumavského „pomezí“ – mimochodem fenomén krajiny Sudet, jenž spíše než k utopismu směřuje k traumatu, autorka také nezmiňuje – reprezentují a konstruují identitu nacionální (českou, německou) a do jaké míry jsou platné pro utváření identity středoevropské? Dá se například uvažovat o univerzálním obrazu horské, pomezní krajiny ve středoevropské literatuře? U rakouských autorů například (Bernhard, Bachmannová, Winkler) funguje alpské pomezí zcela jinak.

A pokud v „ideové rovině“ nalézá autorka u Vincenze a Váchala shodně „hluboce ekologický vztah k přírodnímu světu“ (s.154), do jaké míry to lze považovat za typicky středoevropský vztah ke krajině?

Škoda, že se v této třetí, komparatistické části autorka také více nevrací k teoretickým konceptům. Podnětný by mohl být například návrat k Bachelardovu pojetí domu v souvislosti s Vincenzovou „filosofií horského stavitelství“ a Váchalovými „dřevařskými chatami“ (s.169)

7) Styl a prezentace

Práce má pečlivou jazykovou korekturu, ale v některých pasážích by jí prospěla ještě redakce stylistická. Deskriptivní a výkladový styl, který v práci převažuje, totiž někdy sklouzne k přivlastkovému kliše, k nimž bych měla výhrady i v kulturní publicistice (kde se často objevují), natož v akademickém textu.

Stefan Zweig je nejdříve „nezapomenutelný“ a pak „vynikající vídeňský spisovatel“; Vincenz je „nejmoudřejší polský spisovatel“, zatímco Joseph Roth pouze „haličský autor“; Otokar Březina „velký český symbolista“; Caspar David Friedrich „drážďanský génius“; Heidegger

se „zaobírá klíčovým a zároveň enigmatickým dílem filosofa věčného návratu se zápalem jazykovědce.“ Ani tam, kde má metafora ozvláštnit text, nemusí být metaforická inovace funkční (Čechy mají „specifickou polohu malé země nad Vltavou“).

Celkové hodnocení

Musím přiznat, že z celku práce jsem poněkud rozpačitá. Zcela jednoznačně se jedná o poctivou práci, z níž je patrný (i když stylisticky nevyjádřený) až určitý osvětový zápal, s nímž chce autorka uvést do středoevropského kontextu významného, leč neznámého autora a obhájit, proč a čím si toto uvedení zaslouží. To se jí nepochybně podařilo – jak co se týče představení Vincenzova díla, tak nabídnutím možného komparativního kontextu s českou literaturou a hledáním různých teoretických konceptů, které lze s Vincenzovou tvorbou propojit. Tato extenzita a osvětovost sebou ale nesou určitou didaktičnost na úkor hloubky analýzy.

Povahou analýzy i zacházením s teoretickými a metodologickými koncepty a texty práce Mgr. Iwony Matuszkiewicz odpovídá spíše kvalitní a bohatě ozdrojované diplomové práci, která si vystačí s přehršlem „dobrých nápadů“, a tak od přesné a intenzivní analýzy těká k pouhému výčtu evidencí a zkouší, co všechno by se z přečtených teoretických a esejistických textů mohlo hodit. Analytické pasáže práce, především její 3. část věnovaná „prostorové spřízněnosti“ s českou literaturou, jsou navíc poměrně nevyvážené – například oproti precizní a inspirativní analýze Váchala poněkud nevýrazná a pro bohemistu asi i dost „povšechná“ analýza Durycha či Olbrachta. Formální rysy analyzovaných textů jsou na naprosté periférii autorčina zájmu - nejen výše zmiňovaná oralita, ale třeba pozoruhodná narativní perspektiva etnografa či reportéra, která by mohla být jednak dalším prvkem propojujícím Vincenze a Váchala, jednak souvisí s konstruováním literární krajiny reflektovaných textů.

U disertační práce by si autorka mohla (a měla) dovolit větší analytickou a interpretační odvalu a osvědčit větší jistotu, zřetelnost i kritičnost při volbě (a zamítání) teoretických a metodologických konceptů. Vědomí toho, že podobu „obrazů“ vždy určuje způsob jejich reprezentace, znaky proces označování, mýty i to, jak jsou vyprávěny, a nelze tedy odhlížet od formální podoby textů, by pak mělo být už profesní samozřejmostí.

Vzhledem ke zmiňované extenzitě i zápalu, a především s přihlédnutím k množství inspirativních podnětů, které práce nabízí, bych ale ráda autorce poskytla možnost její práci hájit a **východiska i závěry disertační práce během obhajoby zpřesnit, doplnit, komentovat, korigovat**. Práci tedy **doporučuji k obhajobě** a rozhodnutí o klasifikaci prospěla či neprospěla navrhuji učinit právě **na základě jejího průběhu**.

V Praze 4. ledna 2023

Mgr. et Mgr. Blanka Činátlová, Ph.D.